

U zei “Grieken”? Veel namen voor één volk, of veel volkeren met één taal?

GUNNAR DE BOEL

In de opvatting die door Paul Kretschmer (1909) in de eerste helft van de 20ste eeuw decennialang canoniek geworden is, heeft het Grieks zich gevormd buiten het Balkanschiereiland. Daarmee bedoelde hij dat er daar, op het einde van het derde millennium v.C., al een Grieks volk met een gemeenschappelijke identiteit bestond, ook al noemde het zich nog niet ‘Helleens’ of ‘Grieks’. Volgens die traditionele opvatting zijn de sprekers van die taal in drie golven afgezakt naar het eigenlijke Griekenland, namelijk de Ioniërs omstreeks 2000, de Achaiërs omstreeks 1700, en ten slotte de Doriërs omstreeks 1200 v.C.

Deze opvatting gaf echter blijk van een grote naïviteit op linguïstisch vlak. Het is uitgesloten dat het tenslotte maar geringe dialectverschil tussen het Ionisch en het Dorisch het product zou zijn van een scheiding van zo’n 800 jaar. Sinds het baanbrekende werk van Porzig (1954) en Risch (1955), dat voor het eerst ernstig rekening hield met de inzichten van de moderne dialectgeografie, neemt men aan dat het Grieks in zijn oudste reconstrueerbare vorm, het Proto-Grieks, wel degelijk op het Griekse schiereiland zelf tot stand is gekomen, en dat er op het einde van het tweede millennium eigenlijk maar twee dialecten bestonden, namelijk Oost- (of Zuid-) en Westgrieks. Oost-Grieks was het dialect waarop de historische dialecten van Arkadië (het pastorale hart van de Peloponnesos) en Cyprus, en ook het Ionisch-Attisch teruggaan. West-Grieks heeft zich opgesplitst in Dorisch enerzijds, en anderzijds het Noord-Westgrieks van Akarnanië en Aitolië, ten noorden van de Korinthische golf, met daartussen nog de overgangsdialecten van Elis en Achaia.

De positie van het Eolisch, het dialect van Thessalië, Beotië en Lesbos in de historische periode, was daarbij omstreden, tot José García-Ramón in 1975 (dus achttien jaar vóór de ontdekking van de Lineair-B tabletten in Thebe, die in dezelfde taal waren gesteld als die van Mykene) aantoonde dat er duidelijk sprake was van een Oost-Grieks substraat in het Proto-Thessalisch (García-Ramón 1975: 58, 96), waarboven in de post-Mykeense periode een West-Griekse dialectlaag was gekomen. Dat doet denken aan het post-Mykeense

machtvacuüm in de Peloponnesos, waar voorheen sprekers van het Oost-Grieks de dienst uitmaakten, en dat vervolgens opgevuld werd door sprekers van West-Grieks (i.c. het Dorisch), die het heft in handen namen.

Ook Thessalië, het land van Achilleus, en Beotië, met zijn hoofdstad Thebe, speelden een belangrijke rol in de Bronstijd (cf. infra), voordat Thebe vernietigd werd. Volgens de traditie gebeurde dat door de 'Zeven tegen Thebe', één generatie vóór de Trojaanse oorlog. Daarna zijn er sporen van migraties (García-Ramón 1975: 79-80), die sprekers van West-Grieks eerst naar Thessalië, en vervolgens ook naar Beotië brachten. Alleszins waren de sprekers van West-Grieks nog niet actief betrokken bij de Griekse natievorming in het tweede millennium vóór Christus, de Griekse Bronstijd. Over de aanzet tot die natievorming gaat het in wat volgt.

De Scheepscatalogoog van de *Ilias*

Het eerste dat we daarover vernemen is via de Homerische epen, die misschien omstreeks 800 v.C. tot stand zijn gekomen, maar een periode beschrijven die wellicht kort vóór of na 1200 v.C. te situeren valt. In deze epen is er, afgezien van één anachronistische vermelding in de *Odyssee* (19, 177) van de Doriërs nog geen sprake. De Peloponnesos, met het Mykene van koning Agamemnon en het Sparta van zijn broer Menelaos, wordt in de homerische epen nog niet bewoond door Doriërs, wat in het eerste millennium v.C. wel het geval is.

De tweede zang van de *Ilias* bevat de beroemde 'Scheepscatalogoog': de lijst van alle deelnemers aan de expeditie tegen Troje, met de plaats waar ze vandaan komen en het aantal schepen dat ze inbrengen. Hoewel streken die geen contingenten leverden dus niet in de lijst voorkomen, maakt het overweldigende aantal deelnemende gebieden het mogelijk om zich een gedetailleerd idee te vormen van welke streken ca. 1200 v.C. tot 'Griekenland' behoorden, en welke niet.

De Scheepscatalogoog is een fascinerend document omdat hij de herinnering bewaart aan plaatsen die in de Mykeense periode erg belangrijk waren, maar in Homeros' eigen tijd van de aardbodem verdwenen waren. Om die reden wordt hij wel als 'kadaster' van het Mykeense Griekenland voorgesteld.¹ Homeros kon die informatie dus niet uit eigentijdse bronnen of ooggetuigen-

¹ Voor een grondige bespreking van deze kwestie, cf. Visser (1997: 15-43). Tot de bekendste vertegenwoordigers van de opvatting dat de scheepscatalogoog zo'n 'kadaster' uit de Mykeense tijd vormt, behoren T.W. Allen (1921) en D. Page (1959).

verslagen halen, maar enkel uit mondeling overgeleverde teksten uit een ver verleden, die deze informatie bewaarden. Nu worden, in de tekst die aan de catalogoog voorafgaat, de deelnemers aan de expeditie zonder onderscheid ‘Achaiers’ (Ἀχαιοί) genoemd²:

τόσσοι ἐπὶ Τρώεσσι κάρη κομόωντες Ἀχαιοὶ
ἐν πεδίῳ ἴσταντο διαρραῖσαι μεμαῶτες. (*Ilias* 2, 473-474)

Zoveel langharige Achaiers stonden in ’t veld tegenover
’t volk der Trojanen, er fel op belust hen in stukken te rijten.³

‘Danaërs’ – ‘Argiven’ – ‘Achaiers’

Ἀχαιοί, dat in de *Ilias* 598 keer gebruikt wordt, is echter niet de enige globale naam voor de Grieken in de homerische epen. Daarnaast worden ook de namen ‘Argiven’ (Ἀργεῖοι, inwoners van Argos: 182 keer in de *Ilias*) en ‘Danaërs’ (Δαναοί: 138 keer in de *Ilias*) gebruikt. Door de band genomen zijn de drie termen merkwaardig genoeg volstrekt inwisselbaar. In 52 passages in de *Ilias*, en zes in de *Odyssee* alterneren de namen *Achaioi* en *Argeioi* in 31 passages in de *Ilias* en twee in de *Odyssee* alterneren de namen *Achaioi* en *Danaoi*, en in twintig in de *Ilias* en vijf in de *Odyssee* de namen *Danaoi* en *Argeioi*. In acht gevallen in de *Ilias*, en twee in de *Odyssee* alterneren ze zelfs alle drie⁴, zoals in de volgende passage:

αὐτίκα δ’ Ἰδομενῆα προσηύδα μελιχίοισιν·
“Ἰδομενεῦ περὶ μὲν σε τίω Δαναῶν ταχυπόλων
ἡμὲν ἐνὶ πτολέμῳ ἡδ’ ἄλλοίω ἐπὶ ἔργῳ
ἡδ’ ἐν δαίθῳ, ὅτε πέρ τε γερούσιον αἶθοπα οἶνον
Ἀργείων οἳ ἄριστοι ἐνὶ κρητῆρι κέρωνται.
εἴ περ γάρ τ’ ἄλλοι γε κάρη κομόωντες Ἀχαιοὶ
δαιτρὸν πίνωσιν (...).” (*Ilias* 4, 256-62)

Aanstands sprak hij Idomeneus toe met de vriendelijke woorden:
‘Van de Danaërs met pijlsnelle paarden, Idomeneus, eer ik
jou wel het meest, zowel in de strijd en bij andere daden,

² Enkel de inwoners van Aigina en Masès, van het contingent van Argos, onder leiding van Diomedes, worden ook in de catalogoog ‘Achaiers’ genoemd (*Ilias* 2, 562). Kort daarvoor werd van Aias (van het Opontische Lokris, cf. infra) gezegd dat hij “ἐγγεῖνι δ’ ἐκέκαστο Πανέλληνας καὶ Ἀχαιοῦς” (“hij blonk in speervechten uit boven de Panhellenen en de Achaiers”: *Ilias* 2, 530).

³ De Nederlandse vertalingen van Homeros zijn die van De Roy Van Zuydewijn, met de nodige aanpassingen. De overige vertalingen zijn van mijn eigen hand.

⁴ Voor al deze gegevens, cf. Lévy (1991: 53-4).

als bij het feestelijk maal, wanneer door de vorsten der Argiven fonkelende wijn, de drank der Geronten, in ’t mengvat gemengd wordt.

Daarom, wanneer van de andere ’t haar lang dragende Achaiers ieder zijn maat krijgt te drinken (...).

Dat het wel degelijk om dezelfde mensen gaat, en dat de termen dus inderdaad synoniemen zijn, blijkt uit de negen passages (maar dikwijls met dezelfde formulaire verzen) waar een personage zich tot zijn toehoorders richt en daarbij een andere volksnaam gebruikt dan degene die de verteller gebruikt om die toehoorders te noemen, bijvoorbeeld:

‘ἀλλ’ ἄγε μίμνετε πάντες εὐκνήμιδες Ἀχαιοὶ
αὐτοῦ εἰς ὃ κεν ἄστῃ μέγα Πριάμοιο ἔλωμεν’.
ὡς ἔφατ’, Ἀργεῖοι δὲ μέγ’ ἴαχον (...). (*Ilias* 2, 331-3)

‘Daarom, komaan nu, goed gescheenkapte Achaiers, blijft allen hier tot de dag waarop Priamos’ machtige stad is veroverd.’
Zo was zijn woord en de Argiven juichten het toe.

De verteller zegt dus dat Odysseus zich tot de Argiven richt, maar zelf spreekt Odysseus hen aan als ‘Achaiers’. Dit alles wijst er duidelijk op dat de dichter bewust heeft willen tonen dat voor hem de drie termen onderling omruikbaar zijn, en één en hetzelfde volk noemen (Lévy 1991: 53-4). Elders zien we dat de keuze voor één van de termen metrisch bepaald is. Als we alleen al de constructies bekijken waarin de schepen van de Grieken genoemd worden, zien we dat elk van de namen in vaste verbindingen, op een vaste plaats in het vers, voorkomt. Dat is bijvoorbeeld het geval wat de eindpositie betreft, na vormen van νηῦς (“schip”), waar steeds de term ‘Achaios’ gebruikt wordt:

Ἄτρεΐδης· ὁ γὰρ ἦλθε θοὰς ἐπὶ νῆας Ἀχαιῶν. (*Ilias* 1, 12)

Atreus’ zoon. Want Chryses was naar de snelle schepen der Achaiers gegaan.

ἀνστήτην, λῦσαν δ’ ἀγορὴν παρὰ νηυσὶν Ἀχαιῶν. (*Ilias* 1, 305)

Ze stonden op en ontbonden de raad bij de schepen der Achaiers.

Dit gebeurt duidelijk *metri causa*: de andere twee termen, Ἀργείων en Δαναῶν, passen metrisch gewoon niet in het vers. Maar in de volgende passage neemt de naam van de Grieken de eerste positie van het vers in:

ὥς ἂν Πηλεΐδην τιμήσομεν, ὃς μέγ’ ἄριστος
Ἄργείων παρὰ νηυσὶ καὶ ἀγγέμαχοι θεράποντες. (*Ilias* 16, 271-2)

Laten wij eer aan Achilles verschaffen, die veruit het sterkst is
van de Argiven in ’t scheepskamp, hij en zijn dappere gezellen.

Hier kan namelijk enkel Ἄργείων gebruikt worden. Ook dit halfvers wordt
elders herhaald. De schepen worden ten slotte aan de Danaërs toegewezen in
dit eenmaal herhaalde vers:

δεξιόν, ὄφρα μιν αὐτὸς ἐν ὀφθαλμοῖσι νοήσας
τῷ πίσυνος ἐπὶ νῆας ἕης Δαναῶν ταχυπόλων. (*Ilias* 24, 294-5)

Van rechts moet hij komen, dat je hem zien kunt met eigen ogen en
zo met vertrouwen naar de schepen van de Danaërs, volk van snel-
benige paarden, kunt rijden.

Hier wordt de nominale groep doorbroken door het werkwoord ‘gaan’. Het
gebruik als synoniem is dus in de hand gewerkt door de verschillende metri-
sche structuur van elk van de termen (Latacz 2010: 192). Het is natuurlijk de
vraag of die termen inderdaad synoniem waren, dan wel of ze precies omwille
van hun metrische wendbaarheid zo gebruikt worden. Dat stelt de vraag naar
de herkomst en de semantische evolutie van deze termen. Hierbij komen
enkele opwindende ontdekkingen of bevestigingen van de laatste decennia
ons flink te hulp.

Argos, land van Danaos

Laten we beginnen met de term *Argeioi*. Deze term is transparant afgeleid van
Argos, de naam van het gebied waarvan Agamemnon de koning is. Bijvoor-
beeld:

Ἄτρεὺς δὲ θνήσκων ἔλιπεν πολύαρνι Θυέστη,
αὐτὰρ ὁ αὖτε Θυέστ’ Ἀγαμέμνονι λείπε φορῆναι,
πολλῆσιν νήσοισι καὶ Ἄργεϊ παντὶ ἀνάσσειν. (*Ilias* 2, 106-8)

Atreus liet bij zijn dood de staf na aan Thyestes, de schapenbezitter,
die weer aan vorst Agamemnon,
opdat hij ermee zou regeren over zijn talrijk eilandbezit en over
heel Argos.

Dit spreekt weliswaar tegen wat eerder in de Scheepscataloog gezegd is, namelijk dat Diomedes over Argos heerst. Alle commentatoren zijn het er echter over eens dat het ondenkbaar is dat het eigenlijke Argos *niet* tot Agamemnons eigen heerschappijgebied zou behoord hebben: twee koningssteden kunnen onmogelijk zo dicht bij elkaar hebben gelegen als Argos en Mykene. In de rest van de *Ilias* heeft Diomedes trouwens geen lokale basis, maar is hij een soort van chef zonder territorium (Leaf 1892: 83). Argos was in de Bronstijd eigenlijk helemaal geen stad, maar een gebied, dat precies vanuit de burcht van Mykene bestuurd werd. Nu wordt over het gebied van Agamemnon in dezelfde Scheepscataloog juist gezegd dat het het gebied is waar eertijds Adrastos regeerde, die precies de koning van Argos was!

οἱ δὲ Μυκίνας εἶχον ἔυκτίμενον ποτόλιθρον
 ἀφνειόν τε Κόρινθον ἔυκτιμένας τε Κλεωνάς,
 Ὀρνειάς τ' ἐνέμοντο Ἀραιθυρέην τ' ἐρατεινήν
 καὶ Σικυῶν', ὅθ' ἄρ' Ἄδρηστος πρῶτ' ἐμβασίλευεν,
 οἷθ' Ὑπερησίην τε καὶ αἰπεινήν Γονόεσσαν
 Πελλήνην τ' εἶχον ἠδ' Αἴγιον ἀμφενέμοντο
 Αἰγιαλόν τ' ἀνὰ πάντα καὶ ἀμφ' Ἑλίκην εὐρεΐαν,
 τῶν ἑκατὸν νηῶν ἦρχε κρείων Ἀγαμέμνων. (*Ilias* 2, 569-576)

Zij die de stad, het machtig gebouwde Mykene, bewoonden
 en het welvarend Korinthe en 't hecht gebouwde Kleonai
 en die Orneiai beheerden en Araithyrea's lustoord,
 zij die uit Sikyon kwamen, waar eertijds Adrastos regeerde;
 die in het steil Gonoëssa en in Hyperesia woonden;
 die uit Pellene en voorts uit de streek rond Aigion kwamen
 en in Aigialos' landstreek en 't brede Helike huisden,
 over hun volk en hun honderdtal schepen had vorst Agamemnon,
 Atreus' zoon, het bevel.

Verderop wordt Agamemnon gewoon de koning van Mykene genoemd:

λάμπ'· ἐπὶ δ' ἐγδούπησαν Ἀθηναίη τε καὶ Ἥρη
 τιμῶσαι βασιλῆα πολυχρύσοιο Μυκίτης. (*Ilias* 11, 45-6)

En om de vorst van het goudrijk Mykene te eren,
 lieten Athene en Hera de krakende donder weerklinken.

In feite is 'Argos' niet alleen de naam van het territorium in de Peloponnesos, maar ook van het gehele gebied van de *Achaioi/Argeioi/Danaoi* dat door de

Scheepscataloog gedekt wordt: het gebied dus waarvan Agamemnon de opperkoning is. Het is naar Argos dat ook diegenen willen terugkeren die eigenlijk in andere gebieden koning zijn. Zo zegt Odysseus, die koning is in het eiland Ithakè, ten westen van de Peloponnesos, tegen Achilleus, zoon van de koning van Thessalië:

ταῦτ' αἰνῶς δεῖδοικα κατὰ φρένα, μή οἱ ἀπειλὰς
ἐκτελέσωσι θεοί, ἡμῖν δὲ δὴ αἴσιμον εἴη
φθίσθαι ἐνὶ Τροίῃ ἐκὰς Ἄργεος ἵπποβότοιο. (*Ilias* 9, 244-6)

Mij slaat de schrik om het hart, wanneer ik bedenk
dat de goden deze bedreigingen zullen vervullen en dat wij in
Troje,
ver van het paardenvoedende Argos, de dood zullen vinden.

Dezelfde vrees drukt ook Idomeneus de Kretenzer tegenover Thoas de Etoiliër uit (*Ilias* 13, 225-7). In andere gevallen heet dat gemeenschappelijke globale vaderland dan weer ‘Achaia’ of ‘het Achaïsche land’, bijvoorbeeld wanneer de wijze Nestor de twee kemphanen oproept hun geschil bij te leggen, ten bate van allen (die hier weer ‘Danaërs’ genoemd worden):

ὦ πόποι ἦ μέγα πένθος Ἀχαιΐδα γαῖαν ἰκάνει·
ἦ κεν γηθήσαι Πριάμος Πριάμοιό τε παῖδες
ἄλλοι τε Τρῶες μέγα κεν κεχαροίατο θυμῷ
εἰ σφῶϊν τάδε πάντα πυθοίατο μαρναμένοισιν,
οἱ περὶ μὲν βουλήν Δαναῶν, περὶ δ' ἔστὲ μάχεσθαι.
ἀλλὰ πίθεσθ' ἄμφω δὲ νεωτέρω ἔστὸν ἐμεῖο. (*Ilias* 1, 254-8)

Ach, dat het Achaïsche land nu zulk een onheil moest treffen!
Wat zou Priamos blij zijn, wat zouden zijn zonen en dochters
en het gehele volk der Trojanen juichen van vreugde,
als ze vernamen dat tussen u beiden een breuk is gekomen,
u in de raad en de strijd de besten van alle Danaërs.

Kortom, er is een ‘Argos’ in enge zin, het gebied in de Peloponnesos, en een ‘Argos’ in ruime zin, het gehele Griekse gebied van de Bronstijd. Met ‘Argos’ *stricto sensu* hangt echter in de traditie specifiek de naam ‘Danaoi’ nauw samen, omdat dat volk, volgens de overlevering, hun naam afleidde van de uit Egypte afkomstige koning Danaos. Volgens de Griekse mythologie is deze Danaos eigenlijk een afstammeling van Io, een priesteres van Hera in Argos. Omdat Zeus haar het hof maakte, werd ze belaagd door Hera. In een

vaars veranderd vluchtte ze naar Egypte. Danaos had zelf, met verschillende vrouwen, vijftig dochters; zijn broer, Aigyptos, had dan weer vijftig zonen. Die laatsten vroegen hun nichten ten huwelijk, een incestueus voorstel waar de vrouwen van gruwden. Daarom vluchtten ze naar Argos, waar ze asiel kregen, maar ze werden achtervolgd door hun neven. In arren moede gaf vader Danaos zijn dochters de raad om weliswaar toe te geven, maar hun echtgenoten tijdens hun huwelijksnacht te vermoorden. Negenenveertig dochters deden dat ook, maar de vijftigste, Hypermnestra, liet zich vertederen door haar Lynkeus, en spaarde hem. Deze werd dan koning, en stichter van de dynastie van Argos. Naar Hypermnestra's vader werd het volk vervolgens 'Danaoi' genoemd. Duidelijk in deze mythologie is de band met Egypte.

Het land *Tanaja* (*Danaia*) uit de Egyptische bronnen: de 'Egeïsche lijst'

Men kende uit Egyptische teksten al langer een land *Tanaja*. De oudste vermelding hiervan is te vinden in een lijstnotitie in de annalen van het 42ste regeringsjaar van farao Thoetmosis III, dus omstreeks 1437 v.C.: hier stuurt de vorst van *Tanaja* (of *Danaia*) aan de farao, die op veldtocht is in Syrië, een drinkservies in Kafta-stijl. *Kafta* (of *Keftiu*, afhankelijk van de gekozen vocalisering) is de Egyptische naam voor Kreta: te vergelijken met 'Kaphthor' in het Hebreeuwse Oude Testament (Lehmann 1991: 109). Maar slechts roekelozen (cf. infra) waagden het vroeger om dit land *Tanaja* (*Danaia*) in verband te brengen met de Griekse Danaërs. In de jaren '60 werd echter de zogenaamde 'Egeïsche lijst' ontdekt, in het peristylum van Kom-el-Hetan (een complex in Thebe, in Boven-Egypte, aan de overkant van de Nijl ten opzichte van Luxor en Karnak). De Egeïsche lijst is een geheel van namen op een van de vijf sokkels van de westelijke portiek van de dodentempel van farao Amenhotep (of, op zijn Grieks, Amenophis) III, die farao was van 1391 tot 1353 v.C. Er blijft bijzonder weinig over van het ooit indrukwekkende complex, met wel twintig gigantische beelden van de farao. Nu resten er nog twee, die men in de oudheid ten onrechte voor beelden van Memnon heeft gehouden. De vijf sokkels bevatten samen wat men een *descriptio orbis* genoemd heeft (Latacz 2010: 188), een lijst van gebieds- en plaatsnamen die de gehele door de Egyptenaren bekende wereld dekken. Vier ervan behandelen de Hittieten in het noorden, de Nubiërs in het zuiden, en in het oosten de Assyriërs en de Babyloniërs. De vijfde sokkel bleek namen te bevatten van gebieden ten westen van Egypte, die men nog nooit in een Egyptische tekst gelezen had (Cline 2014: 43-7). Deze Egeïsche lijst werd voor het eerst gepu-

bliceerd in 1965 door Kenneth Kitchen, egyptoloog aan de universiteit van Liverpool. Hij herkende onmiddellijk de namen *Amnisha* en *Kunusha* als ‘Amnisos’, de haven van Knossos, op Kreta, en ‘Knossos’ zelf. Aangezien het in de egyptologie echter een dogma was (en lang gebleven is) dat Kreta en *a fortiori* het Griekse vasteland *terra incognita* waren in Egypte, verontschuldigde hij zich meteen voor deze al te roekeloze interpretatie (vijftig jaar geleden functioneerde het universitaire bestel duidelijk anders dan vandaag):

Almost all names are new, but we doubtless ought to consider this a Syrian list and leave further identifications for the future. I hardly like to put the following idea on record; readers may ignore it if they wish. The two names *Amnisa* and *Kunusa* look uncomfortably like Amniso(s) and ... Knossos. (Kitchen 1965: 5-6)

Sindsdien heeft men heel wat meer van deze namen kunnen identificeren; het blijkt dat het een lijst is met plaatsnamen van zowel Kreta als – spectaculair! – continentaal Griekenland, en meer bepaald de Peloponnesos.

In het midden van de voorzijde van de sokkel dragen twee knielende gebonden gevangenen de cartouches met farao Amenhoteps *nomen* en *praenomen*. De twee plaatsnamen rechts van hen, bij gevangenen die dezelfde kant opkijken als de cartouches van de farao, en dus eerst moeten gelezen worden, zijn te lezen als *kftiw*, met vocalisering *Keftiu*, door de meeste egyptologen geïdentificeerd met Kreta, en *tny*, of *ti-n3-y-w*, wat dus als *Tanaja/Danaia* gelezen wordt (fig. 1).

Dat *Danaia* inderdaad het land van de Danaërs, dus ‘Argos’ (het gebied bestuurd vanuit Mykene) was, bleek uit de opsomming van de plaatsnamen in de ovalen die bovenop de staande gebonden gevangenen geplaatst zijn op de rechterkant van de sokkel (fig. 2 en de transcriptie ervan in fig. 3).

- (1) *mukanu/mukana*, d.w.z. ‘Mukanai’, Mykene.
- (2) *deqajis*, gelezen als ‘Thegwais’, ‘Thebaïs’, het land van Thebe.
- (3) *mišane*, Messana, Messene.
- (4) *nuplija*, Nauplion.
- (5) *kutira*, Kythera.
- (6) *waleja/weleja* of *wilija*, Elis (nog ‘Waleia’ in het eigen dialect van Elis).
- (7) *kunuša*, Knossos.
- (8) *amniša*, de haven van Knossos, Amnisos.
- (9) *r/likata*, Lyktos.

Fig. 1. De voorkant van de sokkel met de knielende gevangenen die de cartouches met de naam van Amenhotep dragen, en rechts daarvan de staande gevangenen met de namen 'Kefiu' en 'Tanaja'.

Fig. 2. Foto van de rechterkant van de sokkel, met toponiemen 2 tot 8 (vanaf rechts).

Fig. 3. Transcriptie van de negen toponiemen (te lezen vanaf rechts en dan per cartouche van boven naar beneden).

Ook het niet egyptologisch onderlegde oog ziet meteen dat de eerste hiërogliefen van cartouches 5 en 7 (telkens vanaf rechts) identiek zijn, namelijk als *ku-* te lezen (in 5 *kutira*, en in 7 *kunusa*) en dat 7 *kunusa*, en 8 *aminisa* op dezelfde tekens eindigen.

Het is evident dat de lijst telkens met de hoofdplaats begint: die van Tanaja met Mykene, die van Keftiu met Knossos en zijn havenstad Amnisis. Aan de achterkant van de sokkel lopen de Kretenzische namen nog door, met Kydonia (het huidige Chania), Phaistos en Lyktos.

Ook al is niet iedereen het eens met de identificaties van Thebe en Elis, toch is het nu niet meer controversieel dat deze sokkel inderdaad de Egeïsche wereld, ten noordwesten van Egypte, beschrijft. Het is daarbij frappant dat er in die Egeïsche wereld plaatjes zijn gevonden met de cartouche met de naam van Amenhotep erop (identiek aan die op de sokkel, fig. 1), en wel op zes plaatsen: Mykene, Knossos, Kydonia, Aghia Triada op Kreta, Kythera en Rhodos. Niet minder dan vier daarvan komen op de ‘Egeïsche lijst’ voor. Sommigen interpreteren deze overeenkomst als een bewijs dat de lijst het resultaat was van een reis van een Egyptisch gezantschap naar Kreta en naar de opkomende macht die Mykene vormde op het Griekse vasteland (Cline & Stannish 2011: 10-1). Alleszins is met deze lijst definitief het bewijs geleverd dat de Egyptenaren in de eerste helft van de 14^e eeuw tenminste het Griekse vasteland kenden, en het *Tanaja* noemden, met de naam van de Danaërs, zoals Homeros de Grieken nog noemt.

We komen later deze Danaërs opnieuw tegen, maar nu in de context van de aanvallen van de zeevolkeren, rond 1200 v.C., in teksten en afbeeldingen in de dodentempel van farao Ramses III, die zijn overwinning, in zijn achtste regeringsjaar (omstreeks 1184), op een coalitie van zeevolkeren, waaronder de Denyen, celebreren. Deze *Denyen* of *Daniuna* (weer naargelang de gekozen vocalisering) worden eveneens geïdentificeerd met de *Danaoi*.

Het is kenmerkend voor de *splendid isolation* van zowel de egyptologie als de *Altertumswissenschaft*, en zeker ook de vrijwillige blindheid die generaties van classici gekenmerkt heeft, dat men nooit het verband heeft willen leggen met het verslag van zo'n raid dat we juist vanuit het andere, namelijk het Griekse, perspectief kennen. Odysseus doet immers in zang 14 aan de zwijnenhoeder Eumaios en vervolgens opnieuw in zang 17 aan de vrijer Antinoös verslag van een in zijn geval fictieve razzia die zijn manschappen op de terugweg uit Troje zogezegd zouden uitgevoerd hebben in Egypte:

οἱ δ' ὕβρει εἷζαντες, ἐπισπόμενοι μένει σφῶ,
 αἶψα μάλ' Αἰγυπτίων ἀνδρῶν περικαλλέας ἀγρούς
 πόρθεον, ἐκ δὲ γυναικας ἄγον καὶ νήπια τέκνα,
 αὐτούς τ' ἔκτεινον· τάχα δ' ἐς πόλιν ἵκετ' αὐτή.
 οἱ δὲ βοῆς αἶοντες ἄμ' ἠοῖ φαινομένηφιν
 ἦλθον· πλῆτο δὲ πᾶν πεδίον πεζῶν τε καὶ ἵππων
 χαλκοῦ τε στεροπῆς· Ζεὺς τερπικέραυτος
 φύζαν ἔμοις ἐτάροισι κακὴν βάλεν, οὐδέ τις ἔτλη
 μεῖναι ἐναντίβιον· περὶ γὰρ κακὰ πάντοθεν ἔστη.
 ἔνθ' ἡμέαν πολλοὺς μὲν ἀπέκτανον ὄξει χαλκῶ,
 τοὺς δ' ἄναγον ζωούς, σφίσιν ἐργάζεσθαι ἀνάγκη. (*Odyssee* 14,
 262-72)

Zij nu keerden, lichtzinnig gehoor gevend aan hun bezitsdrang,
 aanstonds het mooie akkerland om der Egyptische boeren,
 voerden hun vrouwen en nog onmondige kinderen weg en
 doodden de mannen. Weldra drong hun gekerm tot de stad door.
 Net toen het dag was geworden het luide krijgsgeschreeuw horend,
 snelden ze toe en vulden de vlakte met voetvolk en wagens
 en met het fonkelend brons. En Zeus, de god van de bliksem,
 wekte een heilloze angst bij mijn mannen en geen van hen durfde
 weerstand te bieden, want overal waarden dood en verderf rond.
 Velen der onzen werden gedood met het vlijmscherpe koper,
 anderen voerden zij weg en lieten ze in slavendienst werken.

De Danaërs werden dus uiteindelijk door het geregelde Egyptische leger met infanterie en strijdagens in de pan gehakt, waarbij de overlevenden tot slaaf werden gemaakt. Het lijkt wel dat Homeros voor zijn inspiratie een kijkje is gaan nemen naar de Egyptische teksten en afbeeldingen in de tempels van Merneptah en van Ramses III in Thebe, zo goed komt zijn beschrijving overeen met de Egyptische.

De Aqaiwasha/Ekwesh van de Egyptenaren, en het land Ahhiawa van de Hittieten

In de lange inscriptie van farao Merneptah, in zijn tempel van Karnak (Thebe, omstreeks 1209), ontmoeten we nog een zeevolk met een naam die ons bekend voorkomt: de *Aqaiwasha* of *Ekwesh*. De farao verheerlijkt hier zijn overwinning op een coalitie van zeevolkeren, waaronder de *Aqaiwasha*, die enkel op deze plaats vermeld worden. Ze worden voorgesteld als afkomstig van een machtig land aan de zee, wat opnieuw doet denken aan de *Achaiwoi*⁵ van Griekenland.⁶

Het merkwaardige is wel dat de Egyptische bronnen er heel duidelijk over zijn dat deze *Ekwesh*, anders dan bijvoorbeeld de Philistijnen, besneden waren (Lehmann 1991: 112). Dat zou eerder op Semitische afkomst wijzen, wat dan weer kan sporen met het feit dat Kadmos volgens de traditie van Fenicië afkomstig was; alleszins stonden de historische Grieken zeer afkerig tegenover besnijdenis.

In het geval van de *Aqaiwasha*, net als in dat van de Hittitische naam *Ahhiawa* (waarover dadelijk meer) die eveneens met de *Achaiwoi* in verband is gebracht, zijn er fonetische problemen die een onmiddellijke identificatie in de weg staan. Wat de Hittitische naam betreft worden de bezwaren, die vooral Ferdinand Sommer in de jaren '30 opwierp, nu unaniem van tafel geveegd. Sommer wilde niet verder gaan dan wat de teksten expliciet zeggen, namelijk dat Milete tot *Ahhiawa* behoorde; hij wilde niet weten van de identificatie van *Ahhiawa* met *Achaiwia*. Onze voormalige ere-voorzitter, wijlen rector Leon De Meyer, legde die bezwaren al naast zich neer in zijn voordracht van 2002 voor het Griekenlandcentrum (De Meyer 2003: 11), terwijl op dat ogenblik het tij maar net begon te keren in het voordeel van de interpretatie van *Ahhiawa* als continentaal Griekenland.

De Duitse archeoloog Wolf-Dietrich Niemeier, die jarenlang de opgravingen in Milete geleid heeft, vat de argumenten samen in 2007. Het komt erop neer dat *Ahhiawa* tussen de landen die genoemd worden in de context van de conflicten in West-Klein-Azië een speciale plaats inneemt. In tegenstelling tot deze andere landen wordt het nooit door Hittitische strijdkrachten betreden; het geeft militaire en diplomatieke steun aan vijanden van de Hittieten in westelijk Klein-Azië, en neemt ook rebellen op die vluchten voor de Hittitische macht. Over zijn geografie, zijn politieke en sociale structuur weten de Hittie-

⁵ De oorspronkelijke vorm van de naam bevatte inderdaad een digamma: Ἀχαιῶι.

⁶ Lehmann (1991: 112). Cf. ook Kelder (2015: 22).

ten blijkbaar niets. *Ahhiawa* was dus voor de Hittieten een ver en grotendeels onbekend land, dat enkel over de zee te bereiken was (Niemeier 2007: 70-1).

Bovendien, en dat argument is niet te onderschatten, wordt de koning van *Ahhiawa*, in een aan hem gerichte brief van de Hittitische koning Hattusili (ca. 1266-1240), 'mijn broeder' genoemd; deze eer valt geen enkele vazalvorst van de vorstendommen van westelijk Klein-Azië te beurt (De Meyer 2003: 24). Er zijn ook twee Hittitische teksten die het hebben over een Grootkoning van *Ahhiawa* (Kelder 2015: 16). Meer nog, in het verdrag dat Hattusili's opvolger, koning Tuthalija IV (ca. 1241-1209), sluit met Šaušgamuwa van Amurru, somt deze Hittitische koning de koningen op die zijn gelijken zijn: die van Egypte, Babylon, Assyrië, en dan, uitgewist maar nog leesbaar, *Ahhiawa* (Lehmann 1991: 113-4). Daaruit kunnen we twee dingen afleiden. Ten eerste is *Ahhiawa* dus wel degelijk een grootmacht, en niet zomaar een federatie van enkele eilanden voor de kust van Klein-Azië, samen met Milete. Het kan dus alleen continentaal Griekenland zijn, al heeft het reeds een bruggenhoofd in Milete. Ten tweede is het uitwissen ongetwijfeld het gevolg van een conflict met *Ahhiawa*, dat weer een gevolg moet zijn van de toenemende macht en agressiviteit van dit land; het is best mogelijk dat dit conflict weerspiegeld wordt in de Trojaanse oorlog van de Griekse traditie.

De vraag is nu echter dezelfde als degene die we al bij Homeros ontmoet hebben: zijn Tanaja en *Ahhiawa* gewoon verschillende namen voor hetzelfde land? Tot nog toe gaan de meeste onderzoekers daar inderdaad van uit. Op historische kaarten wordt *Ahhiawa* vaak ingevuld in de Peloponnesos, met Mykene als hoofdstad. Het Homerische probleem blijft dan echter helemaal overeind: twee totaal verschillende namen voor eenzelfde land lijkt van het goede teveel. Alleen is de situatie die we kunnen reconstrueren aan de hand van de Egyptische en Hittitische teksten op een essentieel punt wel grondig verschillend van die bij Homeros. De Hittitische teksten spreken uitsluitend van een land *Ahhiawa*, en kennen de term Tanaja absoluut niet, terwijl de Egyptische teksten tot 1209 enkel een land Tanaja en een volk van *Daniuna* kennen. Pas in 1209 wordt één keer een zeevolk *Aqaiwasha* (of *Ekwesh*) vermeld, waarbij niets erop wijst dat dat hetzelfde volk zou zijn als de *Daniuna*. In de historische bronnen worden de twee namen dus helemaal niet als synoniem door elkaar gebruikt: het gaat klaarblijkelijk om twee verschillende landen.

Mykene, land van de Danaërs, en Thebe, land van de Achaiërs?

Daarom is het voorstel van de oudhistoricus Gustav Adolf Lehmann (universiteit van Göttingen) interessant, dat op de volgende argumenten gebaseerd is. Enerzijds weten we (uit de opsomming van Amenhotep III) dat de Peloponnesos, en meer bepaald het machtsgebied van Mykene, Tanaja is, wat ook klopt met de Danaosmythe van Argos. Anderzijds is de naam *Achaia* in de Griekse traditie onverbrekkelijk verbonden met Phthia, het land waarvan Achilleus afkomstig is, in het zuiden van Thessalië, en ook met Rhodos. Van de landstreek die in het eerste millennium *Achaia* heette, in het noorden van de Peloponnesos, weten we van Herodotos dat die door Ioniërs bewoond werd, tot ze daar, omstreeks 1000 v.C., door Achaiërs verdreven werden, waarna ze naar Athene en verder naar Ionië vluchtten. De Achaiërs zelf waren eerder door de Doriërs uit Argos en Pylos verdreven en werden kort daarop ook weer uit Achaia verdreven door de Doriërs.

Uit Pausanias (7, 1.5) weten we echter dat de Achaiërs oorspronkelijk überhaupt niet inheems waren in de Peloponnesos. Ze waren namelijk uit het enige oorspronkelijke Achaia gekomen, dat van Achilleus: *Achaia Phthiotis*. Volgens Pausanias trokken Archandros en Architeles, zonen van Achaios, de stamvader van de Achaiërs, uit Achaia Phthiotis naar Argos om te trouwen met de Danaïden Automatè en Skaia, waardoor ze schoonzonen van Danaos werden en tot de adel van Argos gingen behoren. Sindsdien, doordat ze machtig werden in Argos (= Mykene, cf. supra) en Lakedaimon, werden de inwoners van deze streken ‘Achaiërs’ genoemd, aldus nog steeds Pausanias. Wat voor ons interessant is, is dat er dus een oorsprongsmythe is die zegt dat de Achaiërs uit Thessalië afkomstig waren en pas door hun relaties met de Danaïden in de Peloponnesos terechtkwamen. Uit Thessalië nu is Achilleus, het hoofdpersonage van de *Ilias*, afkomstig, en hij is een Achaier bij uitstek: in de Scheepscatalogoog, bij de beschrijving van het gebied waarover hij de heerschappij uitoefent, worden de bewoners van zijn land, in stijgende lijn van de kleinste naar de grootste eenheid, achtereenvolgens ‘Myrmidonen’, ‘Hellenen’ en ‘Achaiërs’ genoemd:

οἱ τ' εἶχον Φθίην ἠδ' Ἑλλάδα καλλιγύναικα,
 Μυρμιδόνες δὲ καλεῦντο καὶ Ἑλληνες καὶ Ἀχαιοί,
 τῶν αὖ πεντήκοντα νεῶν ἦν ἀρχὸς Ἀχιλλεύς. (*Ilias* 2, 683-5)

Zij die Phthia bezaten en Hellas, het land met zijn prachtige vrouwen,
 die Myrmidonen heetten, Hellenen en Achaiërs,
 hen en hun vijftigtal schepen beval de fiere Achilleus.

In de rest van de *Ilias* worden ze nooit meer ‘Hellenen’ of ‘Achaiers’ genoemd: enkel nog ‘Myrmidonen’. De naam ‘Hellenen’, waarover dadelijk meer, wordt in de Scheepscatalogoog in de oorspronkelijke betekenis gebruikt, net als ‘Hellas’ trouwens: dat is een klein gebied in het zuiden van Thessalië, ten westen van Phthia, en ten noorden van de Malische golf. Er zijn echter verschillende aanwijzingen dat het buurland ten zuiden van dit Achaia Phthiotis, namelijk Beotië, met zijn hoofdstad Thebe, dit oorspronkelijke Achaia is gaan overschaduwen, en dat Thebe wel eens de hoofdstad van het machtige rijk *Ahhiawa* (in het Hittitisch) / *Achaiwia* (in het Grieks) zou kunnen geweest zijn. Zo zijn er de Lineair-B tabletten die in 1993 bij een noodopgraving in het centrum van het moderne Thebe, dat pal boven het Thebe van de bronstijd gebouwd is, aan het licht zijn gekomen. Uit deze inventaris van het paleis blijkt dat Thebe in de 13de eeuw veruit het belangrijkste vorstendom in Griekenland vormde. Het territorium dat vanuit het paleis van Thebe gecontroleerd werd, was heel wat uitgestrekter dan dat van de andere paleizen, Pylos of Mykene. Niet enkel Beotië maar ook het grote eiland Euboia maakten er deel van uit. Vermeldingen van Sparta, maar ook van Knossos op Kreta, en van steden op Cyprus, in Anatolië (mogelijk ook Troje, maar deze interpretatie is omstrepen) en Egypte, maken duidelijk dat Thebe een zeer uitgestrekt handelsnetwerk bezat, dat het met heel de oostelijke Middellandse Zee verbond (Latacz 2010: 184; 306-8).

De rol van Thebe in de Griekse traditie

Deze dominantie van Thebe op het vasteland zou een aantal gegevens uit de Griekse traditie kunnen verklaren, die tot nog toe los van elkaar werden beschouwd, wat het bemoeilijkte om tot een globaal beeld te komen. Er is de belangrijke rol die Thebe speelt in de Griekse mythologie, met de stichting van de stad door Europa’s broer, de Feniciër Kadmos, die tegelijk ook het alfabet met zich meegebracht zou hebben. Kadmos’ dochter, Semele, was dan weer de moeder van Dionysos, die in Thebe geboren werd. Deze gegevens situeren Thebe dus pal in het centrum van de Griekse traditie. Verder is er natuurlijk heel de sagencyclus rond Oidipous en zijn kinderen Antigone, Ismene, Polyneikes en Eteokles. Het spreekt uiteraard tot de verbeelding dat de Hittitische Grootkoning, in een brief die hij in het midden van de 13de eeuw naar de koning van *Ahhiawa* stuurt, het over diens broer Tawagalawa heeft. Het is misschien niet onmiddellijk duidelijk, maar *Tawagalawa* is gewoon de Hittitische weergave van de naam ‘Eteokles’ (<*Etewoklewes):

een naamgenoot, behorend tot een vorige generatie, van de zoon van Oidipous en Iokaste, en broer van Polyneikes, waarover verder meer.

Als Thebe nu inderdaad de hoofdstad van een machtig rijk *Achaiwia/Ahhi-awa* is geweest, verklaart dat meteen ook een aantal gegevens, en, vooral, discrepanties, in de *Ilias*. Er is, op de eerste plaats, het feit dat de Scheepscataloog begint met Beotië. Dat is zo opmerkelijk dat men in de oudheid de hele Scheepscataloog al de Βοιωτία noemde. Het is des te verwonderlijker, omdat de Beotiërs helemaal geen hoofdrol spelen in de *Ilias*. Vervolgens is er ook het feit dat de panachäische expeditie vertrekt vanuit Aulis, in Beotië. Aulis is nooit een zelfstandige polis geweest, maar heeft altijd tot Thebe en Tanagra, dat in de Scheepscataloog *Graia* genoemd wordt, behoort. Dat Graia komen we straks opnieuw tegen. De Griekse vloot verzamelt zich dus in Beotië, terwijl men natuurlijk eerder zou verwachten dat men in plaats daarvan een haven in de Peloponnesos, in de buurt van het Mykene van opperkoning Agamemnon, zou kiezen. Deze feiten wijzen erop dat het oorspronkelijke, uit de Bronstijd daterende verhaal van de Trojaanse oorlog, waarvan de Scheepscataloog reeds deel moet uitgemaakt hebben, eigenlijk Thebe als centrum had. Er zijn dus manifest twee zwaartepunten in het Griekenland van de Bronstijd, zoals ook uit de mythologie blijkt, namelijk Thebe en Mykene. De Scheepscataloog weerspiegelt de dominantie van Thebe, de rest van de *Ilias* die van Mykene, met een Thessaliër, uit de onmiddellijke omgeving van Thebe, die aan het wrokken slaat.

Het lijkt erop dat we te maken hebben met oorspronkelijk twee verschillende Griekse rijken, aan de ene kant *Danaia* in de Peloponnesos (met als hoofdstad de burcht Mykene in het gebied Argos), dat in nauwe relatie met Egypte stond, en aan de andere *Achaiwia* (met als hoofdstad Thebe), dat gericht was op Klein-Azië. Dat er tussen deze twee rijken betrekkingen bestonden, blijkt uit de Lineair-B tabletten zowel uit de Peloponnesos als uit Thebe. Beide gebieden gebruikten ook dezelfde Griekse taal in hun tabletten. Dat hun betrekkingen echter niet altijd vreedzaam waren, blijkt uit het verhaal van 'Zeven tegen Thebe'.

Ik had het daarnet al over Polyneikes en Eteokles, de zonen van de Thebaan Oidipous, die na diens troonsafstand beslisten om om beurten te regeren; maar Eteokles hield zich niet aan de afspraak en weigerde Polyneikes zijn beurt te laten. Deze zocht dan zijn toevlucht in Argos, waar hij van koning Adrastos diens dochter Argeia tot vrouw kreeg. Vervolgens voerde hij met zes andere leiders het leger van Argos aan tegen zijn vaderstad Thebe. Het is pas de volgende generatie, die van de epigonen, die de belegering tot een succesvol einde voerde, en de bovenstad van Thebe met de Kadmeia, de citadel,

verwoestte. Dit alles maakt dat Thebe zelfs niet vertegenwoordigd is in de Trojaanse oorlog; enkel de benedenstad, Hypothebai, wordt vermeld in de Scheepscatalog. Deze hele reconstructie doet denken aan de twee koninkrijken Israël en Juda, die volgens de Bijbel het gevolg zijn van de opsplitsing, na de dood van koning Salomon, van het oorspronkelijk ene koninkrijk Israël in een zuidelijk koninkrijk Juda en een noordelijk, Israël (1 Koningen 12, 20-25). Salomon heerste volgens de Bijbel van omstreeks 976 tot omstreeks 931, en was geboren in Jeruzalem, in Juda. De Bijbel toont ons dat Juda een bondgenoot, later vazalstaat, van Assyrië wordt, en in die hoedanigheid deelneemt aan de vernietiging van het noordelijke koninkrijk Israël en van Syrië (Damascus) door de Assyriërs (2 Koningen 16, 5-6).

Ik denk dat we ons de relatie tussen het zuidelijke Danaia en het noordelijke Achaiwia op een vergelijkbare manier moeten voorstellen. Alleszins lijkt het verhaal van 'Zeven tegen Thebe' erop te wijzen dat het noordelijke koninkrijk vernietigd wordt door dat van het zuiden, en dat het feit dat allebei de landen Grieks spreken daarbij geen enkele rol speelt, evenmin als in de latere onderlinge oorlogen van de Griekse stadstaten tegen elkaar. Dat ze dezelfde afkomst hebben, is daarmee echter niet gezegd. De Griekse mythologie zegt immers dat Danaos van Argos uit Egypte afkomstig is en Kadmos van Thebe uit Fenicië. De twee groepen zijn blijkbaar in Griekenland door acculturatie met een reeds aanwezige, een Indo-Europees taal (of varianten daarvan) sprekende bevolking eenzelfde taal gaan spreken en tot eenzelfde cultuur gaan behoren, waardoor ze uiteindelijk eenzelfde volk zijn geworden. Net zoals het nu pedant lijkt om 'Israëlieten' van 'Joden' te onderscheiden, moet het dat ook geworden zijn m.b.t. 'Danaërs' (of 'Argiven', wat eigenlijk hetzelfde is), en 'Achaiërs'. Zo ziet men alleszins de zaken in Homeros' eigen IJzertijd, in het eerste millennium. Na de Bronstijd ontstaat er echter nog een andere naam die geleidelijk het geheel van de Grieken zal noemen. Misschien wordt 'Hellenen' zo al gebruikt in Homeros' tijd, maar de dichter weet dat die naam anachronistisch zou zijn in de Bronstijd. Hetzelfde geldt voor de 'Doriërs', die hij eveneens zorgvuldig vermijdt te vernoemen, op die ene uitzondering na, in de *Odysee* (19, 177), waar hij het over Doriërs op Kreta heeft.

De betekenisverruiming van 'Hellas' en 'Hellenen'

Homeros gebruikt in de *Ilias* vijf keer het woord 'Hellas', één keer het woord 'Hellenen', en één keer 'Panhellenen'. We zagen daarnet al dat de naam 'Hellas' aanvankelijk verwees naar een klein gebied in Zuid-Thessalië dat, samen met Phthia, onder de autoriteit van koning Peleus, Achilleus' vader,

stond: in alle vijf de gevallen in de *Ilias* gaat het evident over dat gebied, zoals reeds het geval is in de Scheepscataloog, waar Achilleus’ contingent gepresenteerd wordt. Het enige gebruik van het woord ‘Hellenen’ in heel de *Ilias*, precies in deze passage, slaat eveneens op de inwoners van een deel van het land van Achilleus en zijn vader Peleus. Elders worden de manschappen van Achilleus echter steevast ‘Myrmidonen’ genoemd, nooit meer ‘Hellenen’. Homeros vermijdt de term duidelijk, omdat hij weet dat die voor zijn contemporaine publiek iets anders betekent, namelijk tenminste het geheel van de Grieken benoorden de Isthmus. Kort tevoren was in de Scheepscataloog gezegd van Aias (cf. supra):

ἐγγεήϊ δ’ ἐκέκαστο Πανέλληνας καὶ Ἀχαιοῦς. (*Ilias* 2, 530)

Hij blonk in speervechten uit boven de Panhellenen en de Achaiers.

Daarbij mogen we niet uit het oog verliezen dat Aias afkomstig was van het Opontische Lokris, gelegen tussen Beotië en het oorspronkelijke Hellas, waaraan het grensde. De minieme uitbreiding van de referentie van deze term wordt wellicht mogelijk gemaakt door het prefix *pan-* (“geheel”). De Alexandrijnen dachten dat Homeros hier zijn eigen regel overtrad en ‘panhellenen’ hier gebruikte in de contemporaine betekenis van “alle Grieken”; ze delgden dit vers daarom onnodig.

In de *Odyssee* komt het woord ‘Hellenen’ helemaal niet voor. De *Odyssee* gaat dan ook niet over Achilleus, maar over Odysseus, die van de andere kant van Griekenland afkomstig is. Toch komt ook in de *Odyssee* vijf maal het woord ‘Hellas’ voor, waarvan één keer als een duidelijke reminiscentie aan de *Ilias*, in combinatie met Phthia (*Odyssee* 11, 495-6). In de overige vier gevallen wordt ‘Hellas’ telkens gecombineerd met “μέσον Ἄργος” (*meson Argos*), in een totaliserende formule die moet betekenen “in heel de Griekse wereld” (Lévy 1991, 62). “Μέσον Ἄργος” lijkt in deze formule “de gehele Peloponnesos” te betekenen, waardoor ‘Hellas’ dan moet staan voor het Griekse vasteland ten noorden van de Korinthische golf. Een voorbeeld uit de eerste zang van de *Odyssee*, waar Penelope over Odysseus zegt:

ἄνδρός, τοῦ κλέος εὐρὸ καθ’ Ἑλλάδα καὶ μέσον Ἄργος. (*Odyssee* 1, 344)

De man, wiens roem over Hellas en over heel Argos verbreid was.

Deze beperking van de notie ‘Hellas’ tot centraal Griekenland heeft lang bestaan. We zien ze nog actief bij Demosthenes, in zijn *Περὶ τῆς παραπροσβείας* (*Peri tēs paraprosbeias*):

τίς ὁ συσκευάζεσθαι τὴν Ἑλλάδα καὶ Πελοπόννησον Φίλιππον
βοῶν, ὑμᾶς δὲ καθεύδειν; (19, 303)

Wie was degene die riep dat Philippos coalities aan het vormen
was in Hellas en de Peloponnesos, terwijl jullie lagen te slapen?

Hij gebruikt hier de totaliserende formule “τὴν Ἑλλάδα καὶ Πελοπόννησον” voor Griekenland benoorden en bezuiden de Isthmus, om de notie “geheel Griekenland” uit te drukken. Zowel Herodotos (1, 1) als Thoukydides (1, 3) zijn zich ervan bewust dat de term ‘Hellas’ (in de betekenis “Griekenland”) vrij recent een uitbreiding van zijn referentie ondergaan heeft.

Waarschijnlijk heeft het heiligdom van Delphi bij de veralgemening van de naam een belangrijke rol gespeeld; gesitueerd in Phokis als het was, lag het ook dichtbij het oorspronkelijke Hellas in Zuid-Thessalië. Bovendien lag het midden in Centraal-Griekenland, wat, zoals gezegd, al vanaf de *Odysee* de normale referentie van ‘Hellas’ was. Volgens de wellicht in Delphi ontstane mythe was Amphiktyon, de stichter van het heiligdom van Delphi, een broer van Hellen. Hun vader was Deukalion (Apollodoros: *Bibliothek* 1, 7.2). Het lijkt waarschijnlijk dat heel de mythe van Hellen als stamvader van de Grieken in dat kader tot stand is gekomen. Alleszins waren zowat alle Griekse stammen, ook die van bezuiden de Isthmus, betrokken bij de herstichting (omstreeks 800 v.C.) van dit heiligdom (Aischines 2, 115-6), dat daardoor effectief ‘panhelleens’ was in de moderne betekenis. De Beotiër Hesiodos, die de mythologie rond Deukalion uitwerkt in zijn *Vrouwencatalog* (cf. infra), gebruikt alleszins als eerste, in zijn *Werken en Dagen*, op ondubbelzinnige wijze de term ‘Panhellenen’ in de betekenis “alle Grieken”.⁷

Het ligt eveneens voor de hand dat de instelling in precies dezelfde periode (776 v.C.) van de Olympische spelen, die juist gereserveerd waren voor Grieken (maar dan wel alle Grieken), een ferme steun heeft gegeven aan de ontwikkeling van een term voor precies het geheel van de Grieken.

Het eerste geattesteerde gebruik van de term ‘Hellenen’ op zichzelf, zonder het prefix *pan-* (in de betekenis van “het geheel van de Grieken”) komt voor in een door Pausanias overgeleverd epigram van de Arkadiër Echembrotos, na zijn overwinning op de Amphiktyonische spelen van 584 v.C.:

Ἐχέμβροτος Ἄρκας θῆκε τῷ Ἡρακλεῖ
νικήσας τόδ’ ἄγαλμ’ Ἀμφικτυόνων ἐν ἀέθλοις,
Ἑλλησι δ’ αἰείδων μέλεα καὶ ἐλέγους. (Pausanias 10, 7.6)

⁷ *Werken en Dagen*, v. 528; cf. Nagy (1990: 37).

Echembrotos de Arkadiër wijdde deze gave aan Herakles bij zijn overwinning op de Amphiktyonische Spelen en zong voor de Hellenen liederen en melodieën.

Een dergelijke uitbreiding van de referentie van een geografische naam is iets heel gewoons. Denken we maar aan ‘Anglia’, een term die oorspronkelijk alleen het nederzettingsgebied van de Angelen, in het oosten van het moderne Engeland (het huidige East Anglia), dekte, waartoe noch de Romeinse hoofdstad Londen noch Winchester, de middeleeuwse hoofdstad van koning Alfred de Grote, behoorde. Niets wijst er ook op dat de Angelen talrijker of succesvoller waren dan de Saksen. Toch gebruikt reeds Alfred de Grote, koning van het Saksische Wessex in het Zuiden, de term ‘Engels’ om te verwijzen naar alle Angelsaksen, en ze te onderscheiden van de Denen (Crystal 2004: 26-7). De situatie is vergelijkbaar met die van ‘Hellas’, of, in het millennium daarvoor, die van ‘Achaiói’. Het is telkens onduidelijk waarom de ene term uiteindelijk de bovenhand haalt. We kunnen trouwens ook denken aan de termen ‘Vlaanderen’ en ‘Vlaams’, die in de middeleeuwen een gebied dekten tussen de Schelde en de Aa (de rivier die nog altijd de grens vormt tussen Frans-Vlaanderen en Artesië), terwijl ze nu naar het Nederlandstalige deel van België verwijzen, het gebied grosso modo tussen IJzer en Maas. Om nog van de naam ‘Frankrijk’ / ‘France’ te zwijgen!

Maar goed, er is dus een term ontstaan die globaal geldt voor alle Grieken: ‘Hellenen’. Waarom hebben de Romeinen dan weer een geheel andere term voor dit concept? Dit is een erg netelige kwestie. Het gaat erom of deze term in oorsprong ook een Griekse term is, dan wel specifiek door de Italiërs gecreëerd.

Een Griekse stam als oorsprong van de Latijnse namen *Graecus, Graecia*?

De termen Γραικός, Γραικός (*Graikos*) worden enkele keren vermeld in de Griekse traditie, en wel lang vóór de Romeinse overheersing. Er is eerst en vooral de Hesiodostekst uit de *Vrouwencatalogoog* of *Ehoiai*, waar gezegd wordt dat Zeus bij Pandora, dochter van Deukalion en dus zuster van Hellen, de stamvader van de Hellenen, Graikos verwekte:

κούρη δ' ἐν μεγάροισιν ἀγαυοῦ Δευκαλίωνος
 Πανδώρα Διὶ πατρὶ, θεῶν σημάτωντι πάντων,
 μηθεῖς' ἐν φιλότῃ τέκε Γραικὸν μενεχάρμην. (fragment 5)

En een meisje in het paleis van de illustere Deukalion,
dat zich met Vader Zeus, de oppergod,
in liefde verenigde en de vechtlustige Graikos baarde.

Er is echter een probleem. De *Vrouwencataloog* is niet als geheel overgeleverd; de tekst zoals wij die kennen, is eigenlijk een moderne collage van papyrusfragmenten en citaten bij soms veel latere auteurs. Dit citaat komt uit Ioannes Laurentinus Lydos, een auteur uit de 6de eeuw n.C., in zijn traktaat over de Romeinse maanden. Het dient echter opgemerkt dat deze Lydos professor Latijn was in het Konstantinopel van de 6de eeuw, en er dus alle belang bij had om de eenheid van Griekendom en Romeinendom, en van de Griekse en de Latijnse cultuur, te benadrukken. Het hoeft bijgevolg niet te verwonderen dat moderne geleerden die niet willen weten van het Griekse karakter van de naam *Graikos*, dit fragment afwijzen als een duidelijk late vervalsing. Dat deed reeds Niese in 1877, en in zijn *Dictionnaire étymologique de la langue grecque* in 1970 (s.v. γραικός) doet Chantraine dit citaat van Lydos nog steeds als een “fragment pseudo-hésiodique tardif” van de hand. Anderzijds zien de moderne uitgevers van de *Vrouwencataloog*, Merkelbach & West en Most, en ook de meeste moderne commentatoren, helemaal geen graten in dit citaat.⁸ Daar komt nog bij dat, na een periode van groot scepticisme over de vraag of Hesiodos wel degelijk de auteur is van de *Vrouwencataloog* als geheel, men nu weer terugkeert naar de traditionele toeschrijving aan Hesiodos. Dat betekent hoe dan ook dat voor de moderne uitgevers en commentatoren er reeds ten laatste in 600 v.C. een vermelding is van een eponieme held Graikos in de stamboom van Deukalion, en wel als neef van Hellen, de stamvader van alle Hellenen. Deukalion, de Griekse Noë, zoon van Prometheus, zocht met zijn vrouw Pyrrha zijn toevlucht in een ark en landde na negen dagen op de Parnassosberg. Daarmee waren zij, samen met de enkele anderen die hoog in de bergen zijn gevlucht, de enige overlevenden van deze zondvloed.

Als we nu kijken naar de andere kleinkinderen van die Deukalion, constateren we dat dat allemaal naamgevers zijn: helden naar wie hele stammen of volkeren genoemd zijn. De bekendsten zijn natuurlijk de kinderen van Hellen (zoon van Deukalion en Pyrrha), namelijk Doros, Aiolos en Xouthos, die op zijn beurt weer Achaios en Ion als kinderen heeft. We hebben Achaios al ontmoet in het voorafgaande. Een andere dochter van Deukalion en Pyrrha, Thyia, heeft dan weer als kinderen Magnes en Makedon. Protogeneia, ten-

⁸ Cf. bijvoorbeeld Lamers (2016: 174).

slotte, is de overgrootmoeder van Aitolos. Al deze afstammelingen van Deukalion geven hun naam aan stammen; als Hesiodos of een andere auteur van ten laatste 600 v.C. een Graikos in dit lijstje opneemt, moet dat bijgevolg betekenen dat er een volk of een stam met de naam *Graikoi* bestaat. Nu is het in die vroege periode onwaarschijnlijk dat de Grieken zich al bewust waren van een Latijnse naam voor zichzelf. Dat betekent dat, als het citaat authentiek is, dit stukje Griekse mythologie dus niet beïnvloed is door de naam die de Italiërs en de Etrusken aan de Grieken geven, en er inderdaad een Griekse stam van *Graikoi* moet bestaan hebben. Daar komt nog het getuigenis van Aristoteles bij, die in zijn *Meteorologica* precies zo'n stam vermeldt:

Καὶ γὰρ οὗτος (nl. κατακλυσμός) περὶ τὸν Ἑλληνικὸν ἐγένετο μάλιστα τόπον, καὶ τούτου περὶ τὴν Ἑλλάδα τὴν ἀρχαίαν. Αὕτη δ' ἐστὶν ἢ περὶ Δωδώνην καὶ τὸν Ἀχελῶν· οὗτος γὰρ πολλαχοῦ τὸ ῥέθμα μεταβέβληκεν· ὄκουν γὰρ οἱ Σελλοὶ ἐνταῦθα καὶ οἱ καλούμενοι τότε Γραικοὶ νῦν δ' Ἕλληνες. (I, 14, 352b-353a)

Deze zondvloed strekte zich uit over het Griekse land, waaronder het oude Hellas. Dat ligt bij Dodonè en de Acheloös, want deze rivier is dikwijls van bedding veranderd. Degenen die toen dit gebied bewoonden waren de Selloi, en degenen die men toen 'Graikoi' noemde, nu echter 'Hellenen'.

Niet alleen legt deze tekst een verband tussen de *Graikoi* en de oorspronkelijke Hellenen, maar hij situeert bovendien het oude Hellas nog een stuk noordelijker, en vooral westelijker, dan datgene wat we kenden van bij Homeros, in Zuid-Thessalië. Dit 'oude Hellas' ligt bij Dodonè, een gebied in Epeiros, dat weliswaar een contingent levert voor de expeditie tegen Troje, en ook een panhelleens heiligdom herbergt, maar dat verder, in de Scheepscatalog, totaal geïsoleerd ligt, temidden van een grotendeels barbaars, Illyrisch gebied, dat duidelijk op dat ogenblik nog niet tot het Griekse gemenebest wordt gerekend.

De etymologen Frisk en Chantraine trekken het gezag van Aristoteles in dit fragment niet in twijfel, en gaan dus inderdaad uit van een Illyrische naam *Graikoi* voor hun burens, de Epirotische Grieken. Deze naam zouden de Italiaanse volkeren dan van de Illyriërs overgenomen hebben, en veralgemeend voor alle Grieken. Deze hypothese vormt in feite nog steeds de consensus over de origine van de Latijnse naam *Graeci* voor de Grieken, ook al is die stam van de *Graikoi* in Epirus uiterst schimmig, en eigenlijk enkel hier bij Aristoteles geattesteerd. Daarom betwijfelt de recentste commentator van de

Latijnse naam, Jean Hadas-Lebel, het auteurschap van Aristoteles. Hij zegt dat, zelfs als die inderdaad verantwoordelijk zou zijn voor deze tekst, dat nog niet bewijst dat zijn hypothese volledig onafhankelijk is van de Latijnse naam *Graeci* voor de Grieken. Aristoteles leefde namelijk in een tijd waarin de Grieken de Romeinen, de andere Italiërs en de Etrusken al kenden, en wisten dat die hen *Graeci* noemden. Hij moet zich, aldus Hadas-Lebel, net als wij de vraag gesteld hebben waar die rare naam vandaan kwam, en moet dan op de proppen gekomen zijn met deze “*élucrubation tardive et sans fondement*” (Hadas-Lebel 2012: 56).

Of een Italische veralgemening van *Graia*?

In plaats daarvan suggereert Hadas-Lebel nu, in het kielzog van de Duitse historicus Georg Busolt, in diens *Griechische Geschichte bis zur Schlacht bei Chaeroneia* (1888), dat er helemaal geen Griekse stam was die *Graikoi* heette, maar dat het gaat om inwoners van de – in de Scheepscatalog geattesteerde – stad Graia (cf. supra) in Beotië. Men weet dat de eerste Griekse kolonie op het Italiaanse vasteland Cumae was, dat in de 8ste eeuw door de inwoners van Chalkis en Eretria op Euboia gesticht werd. Volgens de – door geen enkele antieke bron bevestigde – hypothese van Busolt, waren daar echter ook inwoners van het net aan de overkant gelegen Graia, het klassieke Tanagra (cf. Pausanias 9, 20.2), bij betrokken.

Hadas-Lebel meent nu dat de uitbreiding van de betekenis van de term *Graia*, van de Beotische stad in de Bronstijd naar geheel Griekenland, voor het eerst geattesteerd is in een Etruskische grafinscriptie van Tarquinia, van omstreeks 200 v.C. Volgens hem slaat ze echter op het midden van de 4de eeuw v.C. De derde regel van deze inscriptie luidt als volgt:

ancn. zix.neθsrac.acasce.creals.tarynalθ.

In navolging van onze Gentse collega Koen Wylin, die in ‘creals’ een ablatief ziet van *Graia* (Wylin 2000: 300), interpreteert Hadas-Lebel deze zin als volgt: “(Laris Pulenas), que l’*Etrusca disciplina* (litt. “l’écrit divinatoire” [namelijk de wetenschap van de *haruspices*]) fit venir de Grèce à Tarquinies” (Hadas-Lebel 2012: 68).

Volgens Hadas-Lebel zijn de inwoners van Graia dus inderdaad meegekomen met die van Eretria en Chalkis naar Cumae, en wel zo talrijk dat ze de grootste indruk op de inheemse, Italische bevolking gemaakt hebben. Het is daarom hun naam die de Italiërs gebruikt zouden hebben voor de inwoners

van deze eerste Griekse kolonie op het Italische vasteland, en vervolgens overdroegen op de Grieken van de andere kolonies, die immers dezelfde taal spraken. Zo zou *Graia* het land van herkomst van al deze kolonisten zijn gaan betekenen. Oorspronkelijk was het *ethnikon* daarvan *Graios*, zonder -c-, wat inderdaad (als *Grāius*) in dichtertlijk Latijn geattesteerd is, met als afleiding het bijbehorende adjectief *Graikos*, dat dan later als *ethnikon* is gaan optreden. Hadas-Label vergelijkt zelf met het Engels, waar de oude *Engle* en *Wealh* verdrongen zijn door hun adjectieven *Englisc* en *Welisc*, of, in hun moderne vorm, *English* en *Welsh*. Van het nieuwe *Graecus* zou dan weer de landsnaam *Graecia* afgeleid zijn (Hadas-Label 2012: 70-74). Het is allemaal heel ingenieus, maar het is maar de vraag of we verder kunnen gaan dan Wylins hypothese dat het Etruskische woord ‘*crea*’ naar de Griekse stad *Graia* verwijst. De verdere hypothese, dat dit Etruskische woord ook de ruimere betekenis “Griekenland” aangenomen zou hebben, lijkt op bijzonder weinig feiten te berusten, als we in aanmerking nemen dat van de schimmige stad *Graia* nergens elders gezegd wordt dat ze bij de kolonisering vanuit Euboia betrokken was.

Conclusie

Het Hittitische en Egyptische materiaal levert ons, in combinatie met de Griekse mythologie, een fascinerende inkijk in de coëxistentie, en latere federatie, in het tweede millennium v.C., van twee landen die zich nog niet ‘Helleens’ en al zeker niet ‘Grieks’ noemden, maar die zich, blijkens de Lineair-B tabletten, wel al van een oudere versie van de Griekse taal bedienden, nl. *Achaiwia* en *Danaia*. De latere ‘Grieken’ beschouwden de inwoners ervan ondubbelzinnig als hun voorouders. Het gaat in die periode enkel om sprekers van Oost- (of Zuid-) Griekse dialecten, waaruit later, in het eerste millennium, het Ionisch-Attisch en het Arkadisch-Cypriotisch zouden ontstaan. De Doriërs en de andere sprekers van West-Griekse dialecten blijven nog buiten het blikveld van de Lineair-B tabletten en van de Griekse mythologie tot en met de Trojaanse oorlog. Hun aanwezigheid, net als hun invloed op de taal die in het heerschappijgebied van Mykene en van Thebe gesproken wordt, zal pas na omstreeks 1200 v.C. voelbaar worden.

Wanneer rond 800 v.C. de mist optrekt die na het einde van de paleizen-cultuur over de Griekse geschiedenis hangt, wordt de oude benaming ‘Hellas’ voor een kleine streek in het zuiden van Thessalië, die reeds in de Bronstijd een belangrijke rol gespeeld had, in twee stappen de naam voor het gehele Griekse zuiden van het Balkanschiereiland. De sprekers van West-Grieks zijn

dan volledig geïntegreerd in deze nieuwe ‘Helleense’ wereld. Het is betekenisvol dat de twee panhelleense heiligdommen die een grote rol gespeeld moeten hebben in de verbreiding van de nieuwe naam, nl. het ca. 800 v.C. herstichte heiligdom van Delphi en Olympia, waar vanaf 776 v.C. de Olympische spelen doorgingen, gesitueerd zijn in gebieden (nl. respectievelijk Phokis en Elis) die in de Bronstijd al tot het Griekse gemenebest behoorden en daarom ook aan bod komen in de Scheepscatalogoog, maar in het eerste millennium bewoond werden door sprekers van West-Grieks. Sprekers van West-Grieks waren ook de Epirotische Grieken die volgens Aristoteles ‘Graikoi’ genoemd werden, een naam die volgens de heersende opinie door hun Illyrische burens overgenomen en vervolgens aan de Italische volkeren doorgegeven werd als globale naam voor alle sprekers van het historische Grieks *tout court*. Het is dus precies de integratie van de sprekers van West-Grieks in het panhelleense gemenebest die geleid heeft tot de twee namen die in de moderne Europese talen gebruikt worden om dit volk te noemen: ‘Hellenen’ en ‘Grieken’.

Bibliografie

- Allen, T.W. 1921. *The Homeric Catalogue of Ships*. Oxford: Oxford University Press.
- Cline, E.H. & S. Stannish. 2011. “Sailing the Great Green Sea? Amenhotep III’s ‘Aegean List’ from Kom el-Hetan, Once More”, in *Journal of Ancient Egyptian Interconnections*, vol. 3.2: 6-16
- Cline, E.H. 2014. *1177 B.C. The year civilization collapsed*. Princeton: Princeton University Press.
- Crystal, D. 2004. *The Stories of English*. Woodstock & New York: The Overlook Press.
- De Meyer, L. 2003. “De Hittieten en de Aegeïsche wereld”, in *Tetradio. Tijdschrift van het Griekenlandcentrum* 12: 9-27.
- De Roy Van Zuydewijn, H.J. 1993². *Ilias: De wrok van Achilles*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- De Roy Van Zuydewijn, H.J. 1992. *Odysee: De terugkeer van Odysseus*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- García-Ramón, J. 1975. *Les origines postmycéniennes du groupe dialectal éolien. Étude linguistique*. Suplementos a Minos, 6. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- Hadas-Lebel, J. 2012. “Enquête sur le nom latin des Grecs et de la Grèce”, in *Revue de philologie, de littérature et d’histoire anciennes* 86: 53-75.
- Kelder, J. 2015. “De Trojaanse oorlog: archeologie, tekst en epos”, in *Tetradio. Tijdschrift van het Griekenlandcentrum* 24: 7-23.
- Kitchen, K. 1965. “Theban Topographical Lists, Old and New”, in *Orientalia* 34: 1-9.

- Kretschmer, P. 1909. “Zur Geschichte der griechischen Dialekte”, in *Glotta* 1: 9-59.
- Lamers, H. 2016. *Greece Reinvented: Transformations of Byzantine Hellenism in Renaissance Italy*. Leiden: Brill.
- Latacz, J. 2010⁶. *Troia und Homer. Der Weg zur Lösung eines alten Rätsels*. München: Koehler und Amelang.
- Leaf, W. 1892. *A companion to the Iliad for English readers*. London: Macmillan.
- Lehmann, G. 1991. “Die ‘politisch-historischen’ Beziehungen der Ägäis-Welt des 15.-13. Jh.s v. Chr. zu Ägypten und Vorderasien: einige Hinweise”, in Joachim Latacz (ed.): *Zweihundert Jahre Homer-Forschung: Rückblick und Ausblick*. Berlin: Walter de Gruyter, 105-125.
- Lévy, E. 1991. “Apparition des notions de Grèce et de Grecs”, in S. Saïd (ed.): ‘ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ. *Quelques jalons pour une histoire de l’identité grecque*. Actes du Colloque de Strasbourg, 25-27 octobre 1989. Leiden: Brill, 49-69.
- Nagy, G. 1990. *Greek Mythology and Poetics*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Niemeier, W.-D. 2007. “Westkleinasien und Ägäis von den Anfängen bis zur Ionischen Wanderung”, in J. Cobet, V. v. Graeve, W.-D. Niemeier & K. Zimmermann (Hrsg.): *Frühes Ionien. Eine Bestandsaufnahme* (Panionion-Symposion Güzelçamlı 26. Sept.-1. Okt. 1999), Mainz: DAI., *Milesische Forschungen*, Band 5, 37-96.
- Page, D. 1959. *History and the Homeric Iliad*. Berkeley: University of California Press.
- Porzig, W. 1954. “Sprachgeographische Untersuchungen zu den altgriechischen Dialekten”, in *Indogermanische Forschungen* 61: 147-169.
- Risch, E. 1955. “Die Gliederung der griechischen Dialekte in neuer Sicht”, in *Museum Helveticum* 12: 61-76.
- Visser, E. 1997. *Homers Katalog der Schiffe*. Stuttgart und Leipzig: Teubner.
- Wylin, K. 2000. *Il verbo etrusco. Ricerca morfosintattica delle forme usate in funzione verbale*. Roma: “L’Erma” di Bretschneider.